

Matjaž Zorec

RAZPAD SISTEMA

LADJA | 2023

UVOD

Dezintegracija socialistične Jugoslavije je na krilih ideološko sprogramiranih upov malih narodov o nekakšni neodvisnosti in samostojnosti prinesla veliko gorja, bede in splošne streznitve glede dobrote parlamentarne večstrankarske demokracije, družbenega liberalizma in kapitalistične svobode. Poleg najočitnejših posledic – brutalnih vojn, vojnih zločinov, genocida, sankcij, zgodovinskih revizij, vznika najzanimivejših nacionalizmov, impotentne politike, v katerih smo jo sicer eni odnesli znatno bolje od drugih – so tudi nekatere ne tako reflektirane, četudi so vpete v diskurze bednih dnevnih politik ali sicer dostiokrat lucidnih, a bolj ali manj družbeno povsem benignih strokovnih razprav. Da je večstrankarstvo, na primer, sicer prineslo določene politične emancipacije od tako imenovanega enoumja in s tem nevideno idiotizacijo prerekanj o mnogih brezveznih in brezveze politiziranih malenkostih, katerih nacionalistična radikalizacija v ljudeh zbuja najslabše ter jih spreminja v voljne klavce svojih še včerajšnjih sosedov, da pa so vse te dozdevno različne stranke v politično-ekonomskem smislu morda še eno-umnejše od Komunistične partije Jugoslavije.

Ena od takšnih posledic razpada, ki – razen na polju medijskega senzacionalizma, političnih apologij, javnega moraliziranja ali socioloških študij – ni v prvem planu, je splošna deindustrializacija Jugoslavije oziroma, pardon, bivših republik in pokrajin nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije. Ali, še previdneje in pravilneje v anemičnem diskurzu današnjih amnezij, Zahodnega Balkana. Mimogrede, tudi ta evropska perspektiva, katere govorico smo uporabili in ki je bila dolgo goljufivi garant za novo združitev naših malih držav pod evropsko perutjo, se razkraja pred našimi očmi; ni le povsem dvolična in s svojim impotentnim, hlapčevskim geopolitičnim cepetanjem našim nekdanjim sodržavljanom nezmožna nuditi resno perspektivo miru in prosperitete, njena najmočnejša sila – Nemčija – celo aktivno podpira genocid. Kakorkoli že, ostanimo pri deindustrializaciji.

Danes se na veliko govori o samooskrbi, denimo prehranski in energetski. Slednja je seveda pojem, ki naj pomiri lokalno samopomembnost, primernejši pa je nemara samozadostnost, kar hkrati pomeni velike proizvodne, tako domače kot izvozne

kapacitete neke ključne dobrine. V tem smislu je povsem pozabljena: industrijska samooskrba oziroma samozadostnost. Jugoslavija je imela kot resna država na znani ideološki podlagi avantgardnosti delovnega razreda za eno glavnih prioritet prav takšno industrijsko samozadostnost. To se v času globalnega liberalnega trga sliši skorajda obskurno, a koliko je neka državna entiteta res samostojna, če ne zmore sama producirati najosnovnejših dobrin, nujnih za sodoben način življenja? V tem smislu osamosvojenost skorajda ne obstaja, posebej za manjše države. Zaradi takšnega stremljenja po neodvisnosti je nekdanja država tudi izvršila intenzivno industrializacijo. Koncept slednje danes gotovo terja posebne razmisleke v navezavi na okoljsko problematiko, nove tehnološke in etične izzive in tako naprej, a dejstvo je, da je Jugoslavija zmogla proizvajati tako rekoč vse poglobitve industrijske produkte od avtomobilov, vlakov, ladij, podmornic in industrijskih mašin do orožja, najrazličnejših strojev, surovin itn. Vse panoge so bile gospodarsko prepletene in v družbeni lasti.

Po osamosvojitvah in legaliziranih ropih, imenovanih privatizacija, s specifično ekonomsko nastrojenostjo liberalizacije trga in družbenega sentimenta ter pomanjkanjem politične volje in moči za ohranitev je velika jugoslovanska industrija propadla. Kar je je ostalo, je povsem v službi drugih sil. Kot da je bil politični razkroj le sredstvo za razgradnjo jugoslovanske industrije, da bi lahko toliko bolj uspevala velika industrija drugje po Evropi in svetu. Smo pač postali podizvajalci rezervnih delov za Nemčijo in druge sodobne industrijske centre. Milijoni delavcev pa so bili bolj ali manj pozabljeni in prepuščeni hiranju, staranju in smrti. Parole o časti in oblasti dela so postale prazne fraze, zamenjale so jih propagande o visoki tehnologiji, fleksibilnosti, prekvalifikacijah in produktivnosti.

Po tridesetih letih lahko jasneje vidimo, kaj točno je prinesel razpad Jugoslavije in socialističnega sistema – onstran neposrednih vojnih in ekonomskih grozot ter političnih slepih ulic. Pri tem ima lahko pomembno vlogo kreativna industrija.

Mimogrede, največji znak popolne demontaže jugoslovanske industrije: do ogleda filma pred tednom dni nisem vedel, da obstaja hrvaška firma, ki dela vlake. Ker po naših železnicah seveda zamujajo Siemensi in Stadlerji. Kakšen Gredelj.

FILMI

Ta uvodni kontekst nam bo pomagal brati tri novejša filma o nekdanjih junakih jugoslovanske industrije, danes pa klavrno hirajočih podjetjih postjugoslovanske Hrvaške. In obratno, ti filmi nam bodo recipročno pomagali brati vzpostavljeni kontekst. Gre za **Kaj storiti?** (Što da se radi?, 2023, Goran Dević) o tovarni vlakov Gredelj, **Tovarne delavcem** (Tvornice radnicima, 2021, Srdjan Kovačević) o tovarni delovnih strojev ITAS in **Ladja** (Brod, 2023, Elvis Lenić) o puljski ladjedelnici Uljanik.

Vsak film predstavi okoliščine dolge tranzicijske kalvarije posameznega podjetja; kljub specifičnosti posebnih načinov, ki jih bomo podrobneje premislili v nadaljevanju, jih družijo neizgledna skupna nit. Če povemo nekoliko emotivno, ker ravno prihajamo iz primerljivih okolij – neizmerna tuga. Pa sploh niso ne vem kako žalostno nastrojeni, ravno nasprotno, tako kot vsak avtentičen dokument nekih skupnosti živih ljudi kažejo pisano paleto človeškosti in emocij ter proletarskega humora. Vulgarna duhovitost delavcev je pač nekaj posebnega, za sodobno liberalno občutljivost je skorajda neprebavljiva. Ne; neposredna žalost in depresija v teh filmih sta sekundarni – tuga, o kateri govorimo, je onstran gole posamezne vsebine in izhaja iz v uvodu predstavljenega konteksta: družbenega prevrata, menjave sistema, ki mu je sledil propad industrijskih produkcijskih zmogljivosti. Kar v svoji govorici tako rekoč do potankosti izrazijo tudi sami delavci v filmih.

Zares malone zaboli – to po trideset letih lahko rečemo z varno gotovostjo –, da to sploh ni bila nikakršna nujnost, o kateri govorijo v ideologijo našemljena govorica tržne liberalizacije: »ne moreš živeti na tuj račun«, »država se je zadolževala«, »inflacija je bila prevelika«, »težka industrija je stvar preteklosti, treba se je usmeriti v zeleno visokotehnološko prihodnost«, »stroški dela so preveliki« in tako naprej. Ah, politična ekonomija, ta najnaravnejša znanost. Številni primeri jasno pričajo: politična volja zmore vse. Ekonomistični predsodki znajo določiti, kaj je preveliko, da bi lahko propadlo. Če resna država postavi prioritete, se jih drži, kakršnekoli že so; jasno se nujno prilagaja praktičnim razmeram, a močna politika ne dopušča popolne razgradnje. Je pa res, da je propad naše industrije tesno vezan na politični propad jugoslovanskega projekta. Notranji trgi novih držav so pač bistveno drugačni in manjši, mešati štrene novim evropskim in globalnim trgov pa je seveda nemogoče. Vse to, spet, s presenetljivo lucidnostjo skorajda dobesedno navedejo v filmih predstavljeni delavci. In kot da se danes evropski industriji, ki je požrla jugoslovansko, dogaja enako, ne čisto brez vsaj tematske povezave z nedavnimi balkanskimi vojnami: bedo

evropskih proizvodnih zmogljivosti je namreč razkrila orožarska industrija. Nadalnjemu razmisleku bo v veliko pomoč krajši povzetek vsakega filma posebej in njegovih specifik.

KAJ STORITI?

Film Gorana Devića o zagrebškem Gredlju, tovarni vlakov, je morda zastavljen najširše, saj sindikaliste in delavce spremlja več kot deset let – akterji se v času poteka vidno postarajo, nekateri pred koncem filma tudi umrejo. Mimogrede, največji znak popolne demontaže jugoslovanske industrije: do ogleda filma pred tednom dni nisem vedel, da obstaja hrvaška firma, ki dela vlake. Ker po naših železnicah seveda zamujajo Siemensi in Stadlerji. Kakšen Gredelj.

Kakorkoli že, filmski načini so preprosti, preverjeni in učinkoviti: kamere spremljajo Željka Starčevića, šefa sindikata podjetja, v njegovem žal jalovem boju z upravo ter tudi drugimi delavci med bankrotom podjetja in po njem. Splošna situacija je seveda še kako poznana: zaradi novih časov je podjetje v težavah, dolgovi, uprava je neučinkovita, lopovska, plače zamujajo ali jih sploh ni, usoda zaposlenih je negotova. Prikaz vsega tega je učinkovit, ker v bistvu ničesar ne pripoveduje, temveč zgolj prisostvuje, edini narativ je sproti potekajoča drama propadanja. Kamera dokumentira; sestanke sindikata, pot na Dunaj z novim vlakom, soočenje s stečajnim upraviteljem, z delavci, ki nočejo stavke, politični mitingi HDZ, ki bodo Gredlju dejansko pomagali, in tako dalje. Tudi ta nastrojenost je znak, kako je s propadom socializma liberalizirana politična levica, prej paradigma političnega polja, izgubila stik z delavskim razredom. K temu se še vrnemo.

Propadla ladjedelnica je bila ustanovljena pred skoraj 170 leti v Avstro-Ogrski; na jugoslovanskem vrhuncu je bilo v njej 10.000 zaposlenih – proizvajala je vse vrste plovil, komercialna, potniška, tovarna, vojaška, podmornice in tako imenovane mamutske ladje; danes je razpadajoča industrijska cona duhov. Zarjaveli stoli, sodi in smetje vseh vrst, prazne hale, hirajoči zabetonirani otočki s tovarniško infrastrukturo, visokimi praznimi žerjavi; vanje mirno pljuska morje in nad njimi kričijo razposajeni galebi.

Najefektivnejši del filma je insceniran film v filmu – ko delavci gledajo projekcijo filma, katerega večino smo pravkar videli, vidiš vso človeško, življenjsko in bivanjsko bedo teh zapuščenih posameznikov. Kako slednji pač niso nič manj ljudje kot zdravniki, odvetniki, korporativni mešalci zraka ali inštruktorji joge, z vso širino človeškosti, kar je z njihovo vsaj deklarativno totalno emancipacijo zakril tudi socializem. Starčević ne zmore gledati. Skoraj vsak, ki komentira projekcijo, je zlomljen, uničen. Vznikne nenavadna solidarnost, ko se šef sindikata opravičuje nekdanjim stavkokazom; njegova ekipa je pred leti stala ob rampi in psovala prihajajoče na delo. Z distance ve, da so morda trpeli še bolj od njega. Ta emotivna globina pa je zgolj simptom, posamična človeška beda kot subjekt, morda še najmanj pomemben štreclj propada industrije in demontaže jugoslovanskega proletariata. A njen prikaz je prav zaradi tega še posebej ustrojen za današnje individualizirano liberalno občinstvo, ki tako rado joka.

Kaj storiti? prikazuje tudi eno najbolj standardnih zgodb privatizacijskega uničenja jugoslovanskih tovarn: stečaj, odprodaja premoženja, počasno hiranje, odpuščanje, bistvena krnitev proizvodnih zmogljivosti, od katerih ostane le še bleda senca nekdanje masovnosti. Druga primera privatizacijskih praks bi bila še odprodaja domačih produkcijskih zmogljivosti tujim konglomeratom in tajkunizacija.

TOVARNE DELAVCEM

Kovačevićev prikaz delovanja in tegob tovarne delovnih strojev ITAS je najbrž najbolj zanimiv, posebej v luči nekaterih današnjih sicer marginalnih delavskih politik. Zopet ista viža; slavna jugoslovanska *fabrika* po razpadu države klavirno propada v postopni demontažni agoniji. A zgodi se nekaj nenadejanega: delavci tovarno zasedejo in po uspešnem boju vzpostavijo delavsko lastništvo. Kar je videti na moč spodbudno in k čemur stremijo tudi današnja nemočna delavska gibanja, organizacije in stranke, če seveda obstajajo.

Filmski jezik je podoben kot v **Kaj storiti?**: v teku nekaj let z dokumentarno prisotno, a nevpleteno kamero spremljamo predsednika delovnega sveta na delovnem mestu, po sestankih, delavce na delu in med pričkanjem, neusmiljenega direktorja, ki ga kasneje svet delavcev odstavi, le da to neizbežno vodi do še večjih težav. Priča smo postopnemu notranjemu razkroju, neprestanemu jalovemu trudu, tudi poslovnim in proizvodnim napakam ter še enemu bridkemu postopnemu razgrajevanju. Ko vse zataji, ostane le še gladovna stavka. Zanimiv kontrast: je kdaj kakšen Elon Musk oziroma njegova slovenska različica

Joc Pečecnik ali kak drug poslovni genij gladovno štrajkal, ko je spet propadla ena od njegovih firm? In spet od blizu zremo globoko in pobito pripadnost proletariata lastnemu delovnemu mestu, ki seže globlje od tegob liberaliziranega trga. Ki je seveda zares liberaliziran zgolj toliko, kolikor državnih in meddržavnih subvencij prejema ta ali ona inovativna firma. A ta pripadnost je več od ekonomistične propagande o poslovni vzdržnosti, neodgovornosti odločevalcev in upravljalcev ali potrebah trga ter prav tako od nekakšne socialistične emotivnosti, temveč je splet čisto konkretnih družbenih faktorjev. Politične klime, prioritet neke družbe, zmožnosti in želja skupnosti ter marginalizacije. Delavci kot lastniki in prek delovnega sveta, ki določa in usmerja upravo, torej tudi glavni odločevalci. Ta skorajda čisti primer današnjih delavskopolitičnih stremeljenj pokaže le, kako popolnoma je po propadu socializmov zatajila politična levica, ki je le še del razkrajajočega se liberalističnega konsenza. Namreč, naj bo ideja o delavskih solastništvih in participatornih upravljanjih še tako privlačna, v družbeni klimi, kjer je paradigma delavskega boja izgubila svoj primat in je zvedena le še na preperele skelete socialističnih ostankov, se kakršnokoli napredno delavsko gibanje zdi nemogoče, neizvedljivo, obskurno. Kaj takega lahko deluje, kako ultimativno liberalno, v kakih bogatih okoljih, sredi propada proletariata kot gibanja ter oplenjene skupne lastnine pa skorajda nujno propade.

Tudi **Tovarne delavcem** lepo prikaže delavce kot nemonolitne, heterogene, žive ljudi; eni so za tovarno skorajda pripravljeni umreti, drugi gredo v nove službe, velikemu številu pa se za solastništvo fučka in bi raje videli redno izplačevanje plač.

LADJA

Filmsko najimpresivnejši od naših treh filmov je Leničeva **Ladja**. Slika kaže bližnji in panoramski, mikro in makro portret impozantnega Uljanika, ki se razteza skorajda po vsem Puljskem zalivu. Propadla ladjedelnica je bila ustanovljena pred skoraj 170 leti v Avstro-Ogrski; na jugoslovanskem vrhuncu je bilo v njej 10.000 zaposlenih – proizvajala je vse vrste plovil, komercialna, potniška, tovarna, vojaška, podmornice in tako imenovane mamutske ladje; danes je razpadajoča industrijska cona duhov. Zarjaveli stoli, sodi in smetje vseh vrst, prazne hale, hirajoči zabetonirani otočki s tovarniško infrastrukturo, visokimi praznimi žerjavi; vanje mirno pljuska morje in nad njimi kričijo razposajeni galebi.

Spremljamo izjemno natempirano izmenjavanje detajlov, pejsažev in dronskih posnetkov, ki v kombinaciji z glavnim narativom – izpovedmi delavcev v zunanosti polja, tu pa tam slišimo še protestne shode – izriše res učinkovit filmski diptih vizualnega odmiranja in živih preostankov razpadanja v glasovih nekdanjih delavcev. Če **Tovarne delavcem** in **Kaj storiti?** funkcionirata kot udeleženosť v akciji, prisotnost našega pogleda med dejanskim delavskim bojem in njegovo jalovostjo ter neposrednimi človeškimi posledicami, je **Ladja** manj vpletena, a hkrati prav s svojo distanco, izostreno podobo okostja tovarne in njenega nekdanjega življenja v vizualno neprisotnem pripovedovanju daje filmsko učinkovitejši vpogled v še en primer razkroja delavstva. Hkrati pa so tudi tu delavci večplastni in živi ljudje; delali so trdo, a z veseljem in ponosno, osemdeset odstotkov jih je na delovnem mestu pilo žganje, na alko-testu bi padli vsi, imeli so samoorganizirane piknike, jasno jim je, kaj takšen magnat pomeni za mesto in regijo in še več, razumejo ekonomske računice, da ni vse vzdržno, hkrati pa jedko občutijo popolno odsotnost politične volje za resno sanacijo ladjedelnice. Jeba, a če se malo lokalno in tovariško pohecamo, vedno je lahko slabše. Puljsko območje je z masovnimi propadlimi industrijskimi objekti videti kot nekakšno mediteransko Trbovlje. A vseeno je lažje propasti na obali Istre kot v Zasavju.

RAZPAD SISTEMA

Vsi trije filmi torej, vsak iz svoje *fabrike*, prikazujejo sodobne, bolj ali manj poražene delavske boje, hkrati pa odpirajo redko videno perspektivo delavskega razreda, zaradi česar je delavstvo tako filmski objekt kot subjekt. Posebej v jugoslovanskem prostoru sta takšno soočenje in refleksija precej redka; vsi smo ponotranjili nacionalistično zlo, vrednote strpnosti in medsebojnega razumevanja, sožitja, odprtosti do drugačnosti, soočenje s preteklimi travmami, evropsko perspektivo, svinčenost komunističnega režima in zatiranje svobodomiselnosti in liberalne morale, osamosvojenosti kot intimne opcije in tako dalje – kar vse seveda podpihuje dnevno politikantstvo –, nismo pa se zares soočili s strmoglavljenjem delavskega razreda in njegovih vrednot ter hkratno demontažo lastnih industrijskih zmožnosti. Naši filmi od nas terjajo, da se zazremo v ta globoki padec.

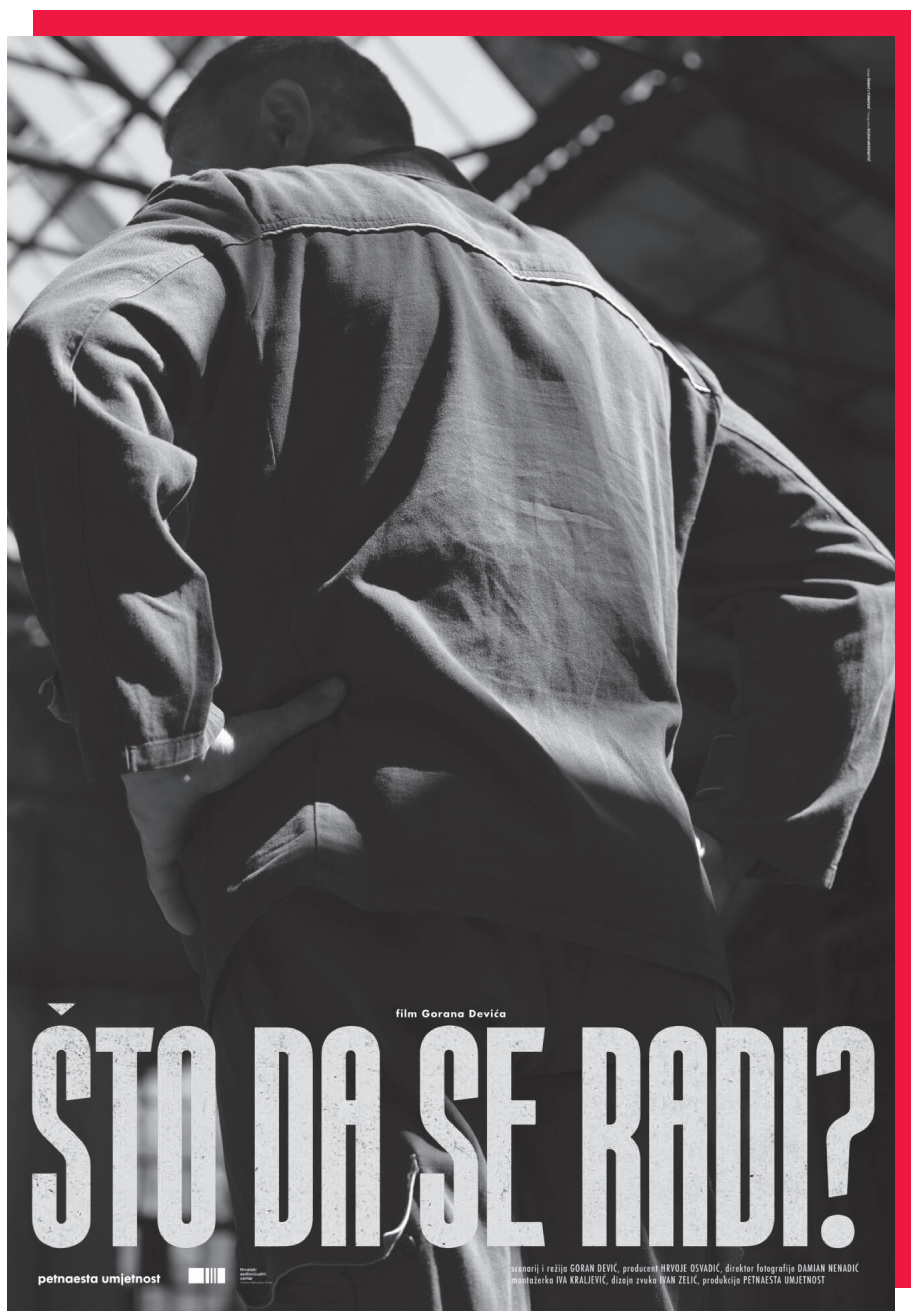
To je posebej očitno v odnosu do naše nekdanje skupne države ter prevrata kompleksnih družbenih in ideoloških narativov po njenem bolečem razkolu. Danes lahko z relativne distance vidimo, da travm niso pustili le neposredni spopadi, vojna in zločini, brazgotine za silo zaceljene rane, temveč so šoki daljnosežnejši. Padec delavskega razreda in njegovih politik je toliko brutalnejši, ker so se družbeni diskurzi radikalno, diametralno spremenili. Liberalizirali. Pokapitalizirali. O socialistični Jugoslaviji lahko mislimo, kar hočemo, a dejstvo je, da je bila njena glavna legitimizacija sebe kot države – s povsem stvarnimi posledicami na tako rekoč vseh ravneh življenja – emancipacija delavstva. Delavstvo je bilo tako rekoč fetišizirano, najvišja vrednota, ideološki primat, o katerem se ne dvomi. Zaradi tega, kot povsem jasno pričajo delavci v naših filmih, so imeli zaposleni v nekdanjih tovarnah ponotranjen občutek, da delajo nekaj velikega, da pripadajo nečemu vrednemu, da ima njihovo življenje smisel; ne le zaradi neposredne propagande o Titu, bratstvu in enotnosti, neuvrščeni in tako naprej, temveč primarnejše in pretanjenejše – da je šlosarjevo brušenje praktično eden od nepreštevnihih mozaikov v etiki neke družbe. In zato je bil posttranzicijski padec tako velik. Kdor visoko leta, nizko pade. Podrt svet, krasna nova liberalizacija vsega, kar je pomenilo le tiho prevrednotenje vseh vrednot. Za kar se v resnici ni nihče boril. Liberalizem je prišel tiho kot tat v noči. Zaradi tega je ogromno prebivalstva postalo tako rekoč odveč.

Vse to nedvoumno beremo v naših filmih, na obrazih ljudi v bedi, niti ne toliko zaradi brezposelnosti, neizplačanosti, revščine, splošne odtujenosti; težja bol je prav izguba socialističnega sveta in njegove etične, zakaj ne, privilegiranosti. S prav takšno

jasnino vidimo velik propad politične leve, ki je izgubila svoj primat in kot kakšen Maršovec skuša nekako zagovarjati delavce, medtem ko je povsem vpeta v liberalistični red. Gledaš te delavce in delavke v propadajočih tovarnah in tuhtaš, kaj jim lahko da današnja tako imenovana levica – korporatizirana, permisivna identitetna spaka, ki se ji naši delavci seveda gnusijo, čeprav jih pokroviteljsko razume: saj so neomikani, neizobraženi, pijanci, preklinjajo in kadijo na delovnem mestu. To gnilo liberalistično pokroviteljstvo, ki pod mavrico inkluzivnosti ljudi ne pojmuje kot ljudi, samostojnih, avtonomnih, z vsemi nujnimi človeškostmi, odvratnostmi, vulgarnostjo in nekorektnostjo, temveč za neke igračke, barbice – treba jim je pokazati pot, sami ne znajo –, kar veje iz tudi iz odnosa z vsemi drugimi: migranti, Palestinci, pač vsemi nezahodnimi. Popolna marginaliziranost kakšnega resnejšega, pragmatičnega levičarstva to bedo le še slabša.

Kaj storiti? Tovarne delavcem? V trenutni politični klimi pri nas vidimo, da nobena sedanja emancipacija delavstva – četudi je težka industrija in industrija na splošno mrtva, že lep čas nastaja nov, nič manj beden prekariat – ne funkcioniira; ne sindikalni boj, ne zasedbe tovarn, ne obujanje preteklosti. Za novo emancipacijo bo potreben nov, močan, večinski politični konsenz, kakršenkoli že bo. Nekaj takega pa od nas najprej terja, da si priznamo, kaj smo izgubili, potem pa brez nostalgije ocenimo, kje smo. Kam je zaplula naša ladja. Množičnega političnega gibanja nimamo. Teorija je jalova. Morda pa lahko refleksijo začne – film.

O socialistični Jugoslaviji si lahko mislimo, kar hočemo, a dejstvo je, da je bila njena glavna legitimizacija sebe kot države – s povsem stvarnimi posledicami na tako rekoč vseh ravneh življenja – emancipacija delavstva. Delavstvo je bilo tako rekoč fetišizirano, najvišja vrednota, ideološki primat, o katerem se ne dvomi. Zaradi tega, kot povsem jasno pričajo delavci v naših filmih, so imeli zaposleni v nekdanjih tovarnah ponotranjen občutek, da delajo nekaj velikega, da pripadajo nečemu vrednemu, da ima njihovo življenje smisel; ne le zaradi neposredne propagande o Titu, bratstvu in enotnosti, neuvrščeni in tako naprej, temveč primarnejše in pretanjenejše – da je šlosarjevo brušenje praktično eden od nepreštevnihih mozaikov v etiki neke družbe.

film Gorana Devića

ŠTO DA SE RADI?

petnaesta umjetnost

scenarij i režija GORAN DEVIĆ, producent HRVIOJE OSVADIC, direktor fotografije DAMIAN NENADIC, montažerka IVA KRALJEVIC, dizajn zvuka IVAN ZELIC, produkcija PETNAESTA UMIJETNOST